

Przemysław Wojciechowski
(Toruń)

*Datacja rzymskich inskrypcji sakralnych: kryteria
wewnętrzne*

*

Inskrypcje sakralne (*tituli sacri*) przynajmniej od stulecia są jednym z głównych źródeł wykorzystywanych w badaniach nad życiem religijnym świata rzymskiego. Na podstawie analizy materiału epigraficznego od dawna próbuje się odpowiedzieć na pytania dotyczące m.in. kwestii popularności poszczególnych kultów, ich organizacji i wyznawców. Optymizm wielu historyków religijności wynikający z wiary w nowe możliwości badawcze, jakie dają setki inskrypcji sakralnych pochodzących z niemal wszystkich zakątków rzymskiego imperium, powodował, że nie zawsze dostrzegali oni ograniczenia związane ze specyfiką tej kategorii źródeł. Niemożność precyzyjnego określenia czasu powstania ogromnej większości posiadanych przez nas inskrypcji sakralnych, obok problemu reprezentatywności materiału epigraficznego, jest z pewnością jedną z najważniejszych barier w zakresie badań nad życiem religijnym *Imperium Romanum*¹. Bez choćby przybliżonej datacji napisów stanowiących bazę źródłową tracą sens rozważania nad chronologią interesujących nas elementów życia religijnego (początki, rozkwit czy zanik poszczególnych kultów, ewolucja lokalnych panteonów, zmiany w organizacji kultu itp).

Epigrafika wypracowała wiele metod, dzięki którym możliwe jest mniej lub bardziej dokładne określenie czasu wystawienia wybranej inskrypcji. Do-

¹ Szerzej na ten temat zob. Wojciechowski 2004, 379–395.

kładność i wiarygodność rezultatów uzyskiwanych na podstawie tych metod jest bardzo zróżnicowana.

W ramach tego artykułu skoncentruję się wyłącznie na tzw. wewnętrznych kryteriach datacji, a więc tych związanych z treścią napisu². Odwołując się do zbioru inskrypcji sakralnych z rzymskiej Akwilei, chciałbym wskazać te elementy napisów, które pozwalają bezpośrednio lub pośrednio określić moment (ewentualnie okres) powstania napisu.

Z naszego punktu widzenia idealna sytuacja to ta, w której sam fundator inskrypcji zdecydował się określić datę wystawienia napisu. Niestety Rzymianie bardzo rzadko umieszczali datę na wystawianych przez siebie inskrypcjach. Popularna w świecie hellenistycznym praktyka liczenia czasu od początku określonej ery była niemal nieznaną w kręgu kultury rzymskiej³. Podobnie jak w dokumentach oficjalnych również w napisach epigraficznych datę roczną wskazywano, podając imiona urzędujących w danym roku konsulów. Epigraficy, chcąc określić, jakiej dacie przed lub po Chrystusie odpowiada wskazana w tekście para konsulów, muszą korzystać ze sporządzanych już w starożytności spisów tych urzędników (*fasti*)⁴. Liczba inskrypcji zawierających datę konsularną jest znikoma. Wystarczy stwierdzić, że na ponad 300 akwilejskich *tituli sacri* datę konsularną podano zaledwie w trzech przypadkach⁵. Można odnieść wrażenie, że podanie daty konsularnej miało podkreślać publiczny charakter tych fundacji. Jedną z nich powstała bowiem przy okazji renowacji świątyni Merkurego (CIL V 8237). Kolejna inskrypcja zawiera natomiast listę urzędników i członków akwilejskiego kolegium związanego z kultem tego boga (CIL V 798). Możemy się jedynie domyślać, że jej wystawienie miało upamiętniać jakieś ważne dla tej korporacji wydarzenie.

Niekiedy ustalenie rocznej daty wystawienia inskrypcji jest możliwe, mimo braku datacji konsularnej. Dzieje się tak np. wtedy, gdy napis zawie-

² Kryteria zewnętrzne, takie jak materiał, z którego wykonano pomnik, elementy dekoracji, kontekst archeologiczny czy paleografia będą przedmiotem odrębnego studium.

³ Przykłady zastosowania tego rodzaju praktyk w epigrafice rzymskiej zob. Kolendo, Żelazowski 2003, 187.

⁴ Zachowane *fasti* zostały opublikowane m.in. przez A. Degrassiego (*Inscriptiones Italiae*, XIII/1, Roma 1947). Ten sam autor przygotował bardzo pomocne zestawienia dat konsularnych (*I Fasti consolari dell'impero Romano dal 30 avanti Cristo al 613 dopo Cristo*, Roma 1952). Krótki przegląd *fasti* pochodzących zarówno z samego Rzymu, jak i innych miast Italii – zob. Calabi Limentani 1991, 394–398 oraz Kolendo, Żelazowski 2003, 167.

⁵ CIL V 8237 = IA 297, CIL V 798 = IA 295, IA 308.

ra imię cesarza wraz z jego tytulaturą. Szczególnie istotnym z punktu widzenia chronologii elementem tej tytulatury jest wzmianka o sprawowanej przez cesarza *tribunicia potestas*. Odnawiana corocznie władza trybuńska pozwala określić datę powstania napisu z dokładnością do jednego roku, przy czym pamiętać trzeba, że dni, w których dokonywał się akt odnowienia *tribunicia potestas*, były różne dla poszczególnych władców⁶. Spośród pięciu akwilejskich *tituli sacri* zawierających wzmiankę o cesarzu tylko w jednym przypadku pojawia się informacja o kolejnej sprawowanej przez niego *tribunicia potestas*. W wystawionej przez *res publica Aquileiensium* inskrypcji upamiętniającej odbudowę posągu Neptuna czytamy, że cesarz Decjusz, który osobiście nakazał restaurację posągu, sprawował władzę trybuńską po raz trzeci⁷. Dzięki tej informacji możemy datować napis na rok 250 i wiązać go z kulminacyjnym momentem realizowanej przez tego władcę polityki religijnej⁸. Datę roczną może określić także w przypadku inskrypcji dedykowanej triadzie kapitołińskiej i Marsowi z przydomkiem Protector za pomyślność cesarza Pupienusa i Balbinusa oraz wyniesionego do godności Cezara Gordiana⁹. Ponieważ cesarze ci panowali tylko 99 dni (Herod., 8, 8, 6–8), nie ma wątpliwości, że napis powstał wiosną lub latem 238 r. Okazją do wystawienia inskrypcji mógł być pobyt cesarza Pupienusa w Akwilei, dokąd przybył, aby wspomóc miasto oblegane przez wojska Maksymina Traka (Herod., 8, 1–5). Pomyślne dla Pupienusa i mieszkańców miasta zakończenie konfliktu doskonale tłumaczy decyzję dwóch oficerów armii Pupienusa o wystawieniu interesującego nas napisu. Warto zauważyć, że na bocznych ścianach ołtarza, na którym umieszczono inskrypcję, znajduje się wizerunek bogini Romy i personifikacji Akwilei oddającej się pod opiekę tej pierwszej. Tego rodzaju ikonografia jak najbardziej współgra z historycznym kontekstem fundacji¹⁰.

⁶ Dopiero za panowania Antoninów przywrócono republikańską praktykę rozpoczynania *tribunicia potestas* w dniu 10 grudnia. Wcześniej odnawianie władzy trybuńskiej odbywało się np. w rocznicę objęcia rządów (*dies imperii*) przez danego cesarza. Na temat zasad odnawiania *tribunicia potestas* w okresie pryncypatu zob. Kolendo, Żelazowski 189.

⁷ AE 1982, 382 = IA 326. Pełna tytulatura Decjusza podana w inskrypcji brzmi: *imp(erator) Caes(ar) C. Messius Q. Traianus Decius P(ius) F(elix) Aug(ustus) pont(ifex) max(imus) tribunicia pot(estate) III co(n)s(ul) II porco(n)s(ul) p(ater) p(atriciae)*.

⁸ Inskrypcja powstała najprawdopodobniej w ostatnich miesiącach 250 r., zob. Alföldy 1989, 95.

⁹ IA 266. W napisie władcy określani są jako *d(omini) n(ostr)i imp(eratores) Caesares M. Clodius Pupienus et D. Caelius Balbinus Aug(usti) et M. Antonius Gordianus nobiliss(imus) Caes(ar)*.

¹⁰ Wojciechowski 2000, 30–31.

Pozostałe trzy pochodzące z Akwilei inskrypcje sakralne, w których wymieniono imiona cesarzy, nie zawierają niestety żadnych elementów tytulatury wskazujących na datację tych napisów. W tej sytuacji możemy jedynie stwierdzić, że inskrypcje te powstały w okresie rządów wskazanych w tekstach władców (Antoninus Pius, Dioklecjan i Maksymianus)¹¹.

Poza cesarzami w materiale epigraficznym sporadycznie pojawiają się wzmianki o innych postaciach znanych ze źródeł literackich. Dla przykładu, jedna z najstarszych akwilejskich inskrypcji sakralnych zawiera imię C. Semproniusza Tuditanusa – konsula prowadzącego w 129 r. p.n.e. działania wojenne przeciwko celtyckim i bałkańskim ludom nad północnym Adriatykiem, co zostało odnotowane m.in. przez Liwiusza (*Per.*, 59) i Appiana (*Illyr.*, 10). Początkowo sądzono, że inskrypcja ta jest elogium poświęconym Tuditanusowi, co z kolei powodowało, że niektórzy epigraficy opowiadali się za jej datowaniem na koniec republiki, a nawet czasy Augusta. Dopiero zakwalifikowanie zabytku do kategorii *tabulae triumphales* pozwoliło określić datację na okres obejmujący nie więcej niż kilka lat po zakończeniu wyprawy (z pewnością jeszcze za życia konsula)¹².

Za postać historyczną należy chyba uznać również Arnufphisa – wystawcę jednej z odnalezionych w Akwilei inskrypcji związanych z kultem Izydę¹³. Owego Arnufphisa możemy z dużym prawdopodobieństwem identyfikować z egipskim kapłanem o tym imieniu występującym w relacji Kasjusza Diona o tzw. cudzie deszczu. Jest to jeden z lepiej znanych epizodów wojen markomańskich; znamy go bowiem ze źródeł literackich, numizmatycznych i ikonograficznych (kolumna Marka Aureliusza)¹⁴. Z relacji Kasjusza Diona wynika, że armia rzymska została otoczona przez Kwadów na terenie pozbawionym źródeł wody, uratowały ją dopiero gwałtowne opady deszczu (Cass. Dio 72, 8–10). Wydarzenie to szybko stało się przedmiotem legend. *Interpretatio pagana* przypisywała cud działaniu bóstw pogańskich lub bo-

¹¹ CIL V 732 = IA 127 i CIL V 803 = IA 354 (dedykacje Dioklecjana i Maksymiana dla Belenusa oraz Sol), IA 265 (dedykacja dla Jowisza, Geniusza Akwilei oraz *numen* cesarza Antoninusa Piusa).

¹² CIL I/2 652 = ILS 8885 = AE 1991, 766 = IA 28. Na temat samej inskrypcji i jej datowania zob. Wojciechowski 1998, 61–71.

¹³ AE 1934, 245 = IA 234. Na temat identyfikacji wystawcy inskrypcji z postacią opisaną przez Kasjusza zob. Mora 1990, I, 394, nr 42.

¹⁴ Cass. Dio, 71, 8–10; *HA, M. Anton.*, 24, 4; Tert., *Apol.*, 5, 6; *ad Scap.*, 4, 7–8; Eus., *EH*, 5, 5, 6; Oros., 7, 15, 10. Na temat „cudu deszczu” zob. m.in. Ziółkowski 1992, 89–95; Wojciechowski 2000, 28–29.

skim cechom samego cesarza, natomiast według chrześcijan sprawcą cudu był ich bóg. Dla nas istotne jest, że bohaterem jednej z wersji tej legendy jest egipski kapłan o imieniu Arnuphis (Cass. Dio 72, 8, 4; 72, 9, 2). Jak wynika z relacji Kasjusza, miał on być jednym z dwóch kapłanów (drugi imieniem Julianus pochodził z Syrii)¹⁵, którzy przez swoje modlitwy sprowadzili deszcz. Inskrypcja mogła zostać wystawiona przez Arnuphisa podczas pobytu w położonej w pobliżu terenu działań wojennych Akwilei. Arnuphis przybył zapewne do miasta, prawdopodobnie wraz z cesarzem, po zakończeniu kampanii. Niestety nie wiemy, o którą z wielu prowadzonych w toku wojen markomańskich kampanię chodzi. Mimo to, dzięki obecności Arnufisa w interesującym nas napisie, możliwe jest znaczące zawężenie chronologicznych ram powstania inskrypcji.

Niekiedy możemy jedynie domyślać się związku inskrypcji z określoną postacią historyczną. Dzieje się tak np. w przypadku odnalezionej w Akwilei inskrypcji wystawionej przez niewolnika należącego do wyzwolénca cesarskiego, która zawiera aluzję do Herkulesa oraz dedykację dla Apollina-Phoebusa¹⁶. Napis ten interpretowany jest jako epigram nawiązujący do zawartego przez Kommodusa pokoju z Germanami oraz jego predylekcji dla Herkulesa¹⁷. Wracając znad Dunaju nowy władca najprawdopodobniej zatrzymał się wraz z dworem w Akwilei (Herod., 1, 7, 2). Na związek z otoczeniem cesarskim wskazuje nie tylko wyszukany styl napisu, lecz także niezwykła rzeźbiarska forma tego zabytku: napis umieszczony jest na kamieniu, któremu nadano kształt pnia lub gałęzi¹⁸.

Pomocne w badaniach nad chronologią materiału epigraficznego bywa także pojawienie się w interesującym nas napisie osób znanych z innych, datowanych inskrypcji. W każdym z tego rodzaju przypadków należy zachować daleko idącą ostrożność ze względu na specyfikę rzymskiego systemu imienniczego. Duża powtarzalność poszczególnych elementów onomastycznych (zwłaszcza *praenomina* i *nomina gentilia*) sprawia, że istnieje spore ry-

¹⁵ Wspomina o nim poeta Claudianus (*Panegyricus de VI consulatu Honorii Augusti*, 349–350).

¹⁶ ILS 3228 = IA 104.

¹⁷ Trzeba jednak zaznaczyć, że zarówno interpretacja inskrypcji, jak i określenie czasu oraz okoliczności jej wystawienia są bardzo dyskusyjne. Propozycje datowania zgłaszane przez jej kolejnych interpretatorów obejmują okres od Nerona do Kommodusa (Calderini 1930, 49; Pascal 1964, 139; zob. także Wojciechowski 2000, 106).

¹⁸ Wojciechowski 2000, 29.

zyko błędnej identyfikacji osób. Samo imię (zwłaszcza jeśli nie zachowało się w całości) nie wydaje się wystarczającą podstawą do identyfikacji. Wątpliwości można wyeliminować, gdy uda się wskazać dodatkowe elementy identyfikacyjne, np. filiację, informację o sprawowanej funkcji, posiadanych tytułach, kontekście dedykacji itp. Dla przykładu datowanie opublikowanej na początku lat 90. inskrypcji dedykowanej *Liberio Patri* było możliwe dzięki stwierdzeniu, że jeden z jej wystawców – Valerius Valens – ufundował także ołtarze dedykowane Mitrze i Merkuremu¹⁹. O tym, że chodzi o tę samą osobę, świadczy po pierwsze informacja o pełnionej przez Valensa funkcji (*signifer*), po drugie zaś podobny jest społeczny kontekst obu fundacji (wystawcami są oficerowie związani z *lustrum*). W dedykacji dla Mitry wśród przydomków legionu III, w którym służył Valens, pojawia się określenie *Philippiana* (usunięte z inskrypcji najprawdopodobniej za rządów Decjusza), co pozwoliło datować powstanie inskrypcji na czasy Filipa Araba. Ostatecznym dowodem słuszności tej datacji jest stwierdzenie, że trzeci z wystawionych przez Valeriusa Valensa napisów zawiera datę konsularną – *Peregrino et Aemiliano co(n)s(ulibus)*, co odpowiada rokowi 244 n.e.

Fundacje, w których uczestniczył Valens, pokazują także możliwość wykorzystania do datowania występujących dość często w inskrypcjach nazw formacji i jednostek wojskowych. Ponieważ stosunkowo dobrze znamy dzieje poszczególnych legionów i kohort, potrafimy na ogół umieścić w czasie np. pojawienie się nowych elementów w nomenklaturze poszczególnych jednostek czy zmiany miejsca ich stacjonowania. Pierwsze kryterium jest uniwersalne – pozwala określić *terminus post quem* niezależnie od miejsca odkrycia inskrypcji. Natomiast wiedza o zmianach dyslokacji jednostek może być użyteczna jedynie w odniesieniu do ośrodków, w których interesująca nas jednostka stacjonowała (przeniesienie jednostki do innego obozu stanowi wtenczas *terminus ante quem*). W miastach takich jak Akwileja żołnierze pojawiali się jedynie przejazdem, dlatego, jeśli nie znamy powodu ich podróży, nie możemy wykorzystać informacji o ich przynależności wojskowej do datowania inskrypcji. Niekiedy możliwe jest powiązanie obecności w mieście żołnierzy z naszą wiedzą o udziale jednostek, do których należeli, w działaniach militarnych odbywających się w pobliżu Akwilei bądź przemarszach wojsk, których trasa wiodła przez to miasto. Przykładem inskrypcji tego typu

¹⁹ Bertacchi 1990, 647–648 (*Liber Pater*); CIL V 308 = IA 309 (*Mitra*); CIL V 8237 = IA 297 (*Merkury*).

jest wspomniana już dedykacja dla triady kapitolinńskiej i Marsa, której wystawcy Flavius Servilianus i Flavius Adiutor dowodzili oddziałami skierowanymi do Akwilei w 238 r. w związku z oblężeniem miasta przez wojska Maksymina Traka (zob. wyżej).

Znaczącą pomocą w datowaniu mogą się okazać także informacje o funkcjach administracyjnych czy municypalnych piastowanych przez osoby pojawiające się w inskrypcjach. Dzięki takiej informacji możliwe było np. ustalenie *terminus post quem* dla ołtarza, którego fundatorem był P. Aemilius Eutyches – *cond(uctor) VII[I] et XX rip(ae) flum(inis) Danu(vi)*²⁰. W okresie cesarstwa *conductores*, rekrutujący się głównie spośród ekwitów i wyzwolenców, przejęli dzierżawę poboru podatków z rąk spółek publikańskich, a po przeprowadzeniu podziału imperium na okręgi podatkowe to oni stanęli na ich czele²¹. Korzystając z tej samej wskazówki, możemy w sposób przybliżony datować także dedykację dla Mitry wystawioną przez niewolnika o imieniu *Velox pro salute Tiberi Claudii Macronis conductoris ferrarium Noricarum*²². Niewiele na temat datacji inskrypcji dedykowanej Bona Dea można natomiast wywnioskować z faktu, że jej wystawca Faustus Barbonius sprawował funkcję *quattuorvira*. Akwileja zachowała charakterystyczny dla municypiów system *quattuorviri* również w okresie, gdy miała już status kolonii. Dlatego, bazując wyłącznie na tym kryterium, można jedynie stwierdzić, że inskrypcja powstała po roku 90. p.n.e., kiedy miasto otrzymało status *municipium civium Romanorum*²³.

Ponieważ rzymski system onomastyczny podlegał zmianom, które można umieścić w czasie, same imiona osób pojawiających się w inskrypcjach mogą stanowić jedno z kryteriów datacji. Oczywiście, opierając się na kryterium onomastycznym, możemy jedynie bardzo szeroko określić ramy chronologiczne powstania analizowanej inskrypcji. Brak *cognomen* w imieniu wystawcy pozwala z dużym prawdopodobieństwem datować napis na okres przed Neronem, nie później niż koniec I w. n.e. Wynika to z regulacji w tej dziedzinie wprowadzonych za Klaudiusza. Na podstawie tego kryterium ustalono np. *terminus ante quem* dla inskrypcji dedykowanej boginiom Do-

²⁰ IA 3253.

²¹ Na temat *publicum portorii Illyrici* oraz *conductores publici portorii Illyrici* zob. Ørsted 1985, 255–289, 307–348. W Akwilei poświadczony jest również *vilicus vectigalis Illyrici* (AE 1934, 234 = IA 265).

²² CIL V 810 = IA 319.

²³ Zajac 1984, 208–210; Wojciechowski 2000, 21.

mnae, której fundatorem był Sex. Baebius Bai f(ilius)²⁴. Dzięki wskazówkom onomastycznych można też ustalić w sposób przybliżony *terminus post quem* niektórych inskrypcji. Pomocne mogą tu być tzw. *gentilicia* cesarskie, szczególnie *Flavius* i *Ulpus*, ponieważ *gentilicia Iulius, Claudius, Aurelius* i *Aelius* były już stosunkowo rozpowszechnione w okresie republikańskim; przy datowaniu materiału epigraficznego z ośrodków prowincjonalnych mogą jednak być z powodzeniem wykorzystywane. Najbardziej precyzyjne datowanie na podstawie występowania *gentiliciorum* cesarskich możliwe jest w tych przypadkach, gdy istnieją przesłanki, aby sądzić, że noszące je osoby są wyzwolencami cesarza (*Augusti liberti*). W przypadku potomków osób, które otrzymały imię rodowe cesarza wraz z obywatelstwem rzymskim, możemy jedynie mówić o *terminus post quem*, przodka bowiem, który otrzymał obywatelstwo, i wystawcę inskrypcji mogło dzielić kilka generacji²⁵. Pojawienie się większej liczby osób o imieniu *M. Aurelius* w jednym napisie pozwala z kolei przypuszczać, że mamy do czynienia z inskrypcją wystawioną po wprowadzeniu *Constitutio Antoniniana*²⁶. Za późniejszą datacją przemawia też występowanie imion należących do typu *duo nomina B*, który ukształtował się w wyniku stopniowej rezygnacji z używania *praenomen*. Stopniowo zanikał też zwyczaj podawania przynależności do *tribus*; rzadziej pojawia się też filiacja. Nieobecność tych elementów nie stanowi jednak kryterium rozstrzygającego, ich podawanie w nomenklaturze nigdy bowiem nie było obligatoryjne. Co ciekawe, informacje o przynależności *tribusowej* i filiację odnajdujemy niekiedy także w inskrypcjach z III w. Mogłoby się wydawać, że po wprowadzeniu *Constitutio Antoniniana* umieszczanie w imieniu tych elementów, co było przywilejem *cives Romani*, nie miało już uzasadnienia. Okazuje się jednak, że o ich pojawieniu się decydowały różne, nie zawsze czytelne dla nas motywy (publiczny – oficjalny charakter fundacji, chęć podkreślenia wolnego urodzenia i dłuższej tradycji obywatelskiej w rodzinie wystawcy).

Specyficzną grupę cech uwzględnianych w badaniach nad chronologią napisów epigraficznych stanowią takie elementy, jak zastosowana przez wystawcę ortografia, skróty, formularz, a niekiedy także dostrzegalny styl literacki.

²⁴ CIL V 774 = IA 3490.

²⁵ Dla przykładu w datowanej na połowę III w. n.e. dedykacji dla Mitry pojawia się dwóch Flavii, których przodkowie otrzymali obywatelstwo rzymskie najprawdopodobniej od któregoś z cesarzy dynastii flawijskiej (CIL V 808 = ILS 9103 = IA 309).

²⁶ W przytoczonej wcześniej inskrypcji (CIL V 808) oprócz wspomnianych Flavii występuje także dwóch Aurelii.

Ortografia jako kryterium chronologiczne znajduje zastosowanie przede wszystkim w badaniach nad epigrafiką republikańską. Pojawienie się w inskrypcji archaicznych form ortograficznych stanowi na ogół pewną wskazówkę jej wczesnej datacji. Nie należy jednak zapominać, że niekiedy w okresie cesarskim świadomie archaizowano, przy czym powody tego typu zabiegów nie zawsze są dla nas jasne; najczęściej były to kopie napisów republikańskich. Interesujący przykład tego rodzaju zjawiska stanowią jednobrzmiące inskrypcje umieszczone na dwóch kolumnach z sanktuarium Jowisza. Za rządów Maksymina Traka elementy te zostały użyte przy konstruowaniu jednej z wież stanowiących część akwilejskich murów obronnych²⁷. Tampia – fundatorka świątyni – była przedstawicielką jednej z pochodzących z Praeneste rodzin arystokratycznych, które osiedliły się w Akwilei, już w okresie republikańskim zajmując bardzo znaczącą pozycję w hierarchii społecznej tej kolonii²⁸. Mimo pojawienia się archaicznej formy *Diiovei* zamiast *Iovi*, powstanie inskrypcji datowane jest „zaledwie” na przełom II i I w. p.n.e. Niewątpliwie mamy tutaj do czynienia z archaizmem świadomym, wynikającym nie tyle ze zwykłego w sferze sakralnej konserwatyzmu, lecz – jak się zdaje – przede wszystkim z chęci zaznaczenia przez wystawcę swego pochodzenia, zarówno w sensie geograficznym, jak i społecznym. Niewykluczone, że za gestem tym kryje się również zamiar nawiązania do prenestyńskiej tradycji kultu Jowisza (*Iuppiter puer*). Przypadek ten dobrze ilustruje trudności związane z datowaniem na podstawie przesłanek pośrednich. Rzadko bowiem zdarza się, że posiadamy – tak jak w przypadku fundacji będącej dziełem Tampii – stosunkowo dużą wiedzę o okolicznościach powstania inskrypcji. Nie posiadając wiedzy o przeznaczeniu i fundatorze omawianej inskrypcji, a opierając się jedynie na analizie występującej w niej ortografii, należałoby zaproponować zdecydowanie wcześniejszą datację, inne znane przypadki użycia formy *Diiovei* pochodzą bowiem z okresu zdecydowanie wcześniejszego niż przełom II i I w. p.n.e.²⁹

Wskazówką ułatwiającą datowanie jest również zastosowany w inskrypcji formularz. W ciągu stuleci podlegał on bowiem wyraźnym zmianom – od składających się najczęściej tylko z imienia bóstwa i wystawcy napisów republikańskich do bardzo niekiedy rozbudowanych tekstów z okresu cesarstwa.

²⁷ CIL I/2 2171 = ILS 2992 a i 2993b = ILLRP 195 a.

²⁸ *Gens Tampia* należała, przynajmniej począwszy od drugiej połowy II w. p.n.e., do przodujących rodów Praeneste; Fontana 1997, 101–103.

²⁹ Zob. ILLRP 101, 161–162, 187, 191, 1203.

Obszerny formularz może zatem wskazywać na późną datację; długość tekstu nie powinna jednak być traktowana jako kryterium decydujące. Nie brakuje bowiem przykładów zarówno bardzo rozbudowanych tekstów republikańskich, jak i cesarskich inskrypcji zawierających wyłącznie teonim i imię wystawcy. Warto zauważyć, że jedna z najobszerniejszych inskrypcji sakralnych odnalezionych w Akwilei pochodzi z końca II w. p.n.e. (przywoływane już tzw. elogium konsula C. Semproniusza Tuditanusa). W przypadku tego zabytku nie bez znaczenia dla określenia jego datacji był także fakt, że tekst spisany został wierszem saturnijskim, co – w połączeniu z zakwalifikowaniem inskrypcji do kategorii *tabulae triumphales* – pozwoliło ustalić okres wystawienia właśnie na koniec II w. p.n.e. Na ogół jednak w inskrypcjach sakralnych nie pojawiają się inne elementy niż imię bóstwa, informacja o wystawcy, jego motywacjach i przedmiocie fundacji. Dlatego jedynie w wyjątkowych przypadkach możemy się odwoływać do stylu, w jakim sporządzono napis, jako jednego z kryteriów datacji.

Częściej za to epigraficy wskazują na występujące w inskrypcjach schematy, powtarzające się formuły i skróty, próbując połączyć ich stosowanie z pewnymi okresami w dziejach rzymskiej epigrafiki. Niestety tego typu zależności udało się dotąd ustalić przede wszystkim w stosunku do niektórych zwrotów występujących w inskrypcjach nagrobkowych. Zresztą również w tym przypadku ustalenia te mogą być stosowane w bardzo ograniczonym zakresie (specyfika regionalna, ogromna liczba odstępstw od ogólnej tendencji, różnorodność formuł w inskrypcjach sobie współczesnych, również w obrębie jednego ośrodka, a nawet cmentarza). Analizując formuły i skróty znane z inskrypcji sakralnych, jesteśmy w jeszcze gorszym położeniu. Brakuje bowiem monograficznych studiów nad chronologią stosowania poszczególnych (nawet tych najbardziej rozpowszechnionych) formuł i skrótów. Tego typu badania musiałyby być zresztą przeprowadzone dla każdego regionu z osobna, aby móc uznać, że są one miarodajne dla badanego przez nas miasta. Mimo tych trudności stosunkowo często zdarzają się próby wskazywana na występowanie w inskrypcji określonego skrótu jako niezawodnego kryterium datacji.

Przegląd formuł i skrótów występujących w inskrypcjach sakralnych z Akwilei przekonuje jednak, że elementy te w niewielkim stopniu pomagają w datowaniu napisów. Przede wszystkim nie jesteśmy w stanie opracować wiarygodnego lokalnego wzorca chronologicznego występowania poszczególnych formuł (według mojej wiedzy nie udało się przeprowadzić takich studiów

w odniesieniu do żadnego z większych miast imperium)³⁰. Pierwsza i najistotniejsza przeszkoda na drodze do jego przygotowania to niemal całkowity brak inskrypcji zawierających interesujące na zwroty, których datacja – z dokładnością przynajmniej do kilku dziesięcioleci – nie ulega wątpliwości. Taką pewność i dokładność dają w praktyce jedynie inskrypcje, które zawierają np. datę konsularną bądź te, których kontekst historyczny jest bliżej określony (wymieniają znane postaci lub wydarzenia). W konsekwencji nie możemy stwierdzić, czy za pojawianiem się określonych wyrażeń kryją się jakieś prawidłowości czy tendencje chronologiczne. Propozycje określenia tych prawidłowości na podstawie materiału datowanego w oparciu na innych – mniej precyzyjnych i wiarygodnych – kryteriach budzą poważne wątpliwości metodologiczne. Jeśli nasze wnioski na temat okresu, w którym pojawiał się interesujący nas zwrot, będziemy formułować na podstawie inskrypcji, których datację proponują wydawcy korpusów, to istnieje niebezpieczeństwo, że znajdą się wśród nich i takie, których datację ustalono właśnie z powodu pojawienia się tego zwrotu. Można oczywiście podjąć próbę samodzielnych badań nad chronologią interesujących nas inskrypcji, na podstawie innych dostępnych kryteriów datacji. Nawet bardzo pobieżna analiza chronologicznego rozkładu poszczególnych zwrotów dowodzi jednak, że wzrost popularności pewnych skrótów i formuł obserwujemy w okresach, gdy wzrastała ogólna liczba inskrypcji sakralnych. Obserwacja ta dotyczy oczywiście najbardziej popularnych formuł, takich jak *v.s.l.m.*, *sacrum* czy *Augustusla* (w tym wypadku oczywiście począwszy od czasów Oktawiana), jedynie bowiem w tych przypadkach dysponujemy wystarczającą bazą źródłową, aby móc stwierdzić istnienie pewnych prawidłowości w zakresie chronologii. Także rzadziej pojawiające się formuły i skróty odnajdujemy w materiale z okresu od republiki po III w. n.e. (*v.s.*, *d.d.*), a w każdym razie od I do III w. n.e. (*Deo*, *Deae*, *pro salute*). W odniesieniu do materiału republikańskiego widoczna jest co prawda pewna tendencja do oszczędności w stosowaniu formuł wotywnych, lecz nie należy zapominać, że datacja wielu inskrypcji zwłaszcza z okresu późnej republiki jest bardzo dyskusyjna; wobec braku znaczących różnic paleograficznych między tekstami z tego okresu a tymi z początków pryncypatu z jednej strony oraz niemożności zastosowania innych kryteriów datacji z drugiej strony, oszczędny formularz staje się często właśnie kryterium decydującym o datowaniu napisu na czasy późnej republiki.

³⁰ Raepsaet-Chalier (1975) opracowała chronologię występowania formuł *dis deabusque sacrum* w Galli oraz Germanii.

Przykład akwilejski pozwala stwierdzić, że badając chronologię życia religijnego wybranych miast rzymskich nie możemy się spodziewać, że udział inskrypcji datowanych w sposób jednoznaczny (data konsularna) w całym materiale, jakim dysponujemy, znacząco przekroczy 2–3%. Nie znaczy to oczywiście, że należy całkowicie zrezygnować z prób określenia chronologii badanych przez nas przejawów rzymskiej religijności. Dla poszerzenia bazy źródłowej zmuszeni jednak jesteśmy odwołać się do inskrypcji datowanych pośrednio na podstawie szeregu wskazówek, które odnaleźć można zarówno w treści napisów, jak i ich formie.

Stosunkowo najmniej precyzyjne jest datowanie na podstawie kryteriów zewnętrznych, takich jak rodzaj materiału, z jakiego wykonano inskrypcję, dekoracja czy cechy paleograficzne napisu. Większe możliwości w zakresie chronologii daje analiza samych napisów, zarówno w odniesieniu do poszczególnych elementów składających się na ich treść, jak i sposobu jej wyrażenia (ortografia, styl, skróty, formularz).

Pojawienie się w inskrypcji wzmianki o znanej, historycznej osobistości (niezależnie od tego, czy była ona osobiście zaangażowana w fundację) pozwala w największym stopniu zwiększyć dokładność datowania. Zdarzało się co prawda, że inskrypcja była sporządzana wiele lat (nawet dziesięcioleci) po śmierci osoby, o której wspomina (najbardziej spektakularny przykład to słynna inskrypcja z Panteonu), co z kolei może prowadzić do błędnej datacji tekstu. Niebezpieczeństwo takie dotyczy jednak przede wszystkim inskrypcji o charakterze komemoratywnym, natomiast w niewielkim stopniu inskrypcji sakralnych, zwłaszcza tych najbardziej powszechnych – tekstów wotywnych. Potwierdza to analiza napisów sakralnych z Akwilei – wszystkie akwilejskie *tituli sacri*, w których pojawiają się osobistości historyczne są współczesne tym postaciom.

Bardzo cenne z punktu widzenia datacji inskrypcji okazują się zawarte w tekście terminy związane z funkcjonowaniem rzymskiej armii lub administracji. Rozbudowane nazwy jednostek wojskowych czy pojawiające się w inskrypcjach urzędy i urzędnicy różnych szczebli rzymskiej administracji stanowią często jedyną przesłankę do ustalenia *terminus post quem* badanej dedykacji. Podobną rolę ogrywa niekiedy sama onomastyka osób pojawiających się w materiale epigraficznym. Należy jednak pamiętać, że kryterium onomastyczne powinno mieć jedynie charakter pomocniczy, stanowiąc uzupełnienie innych wskazówek datacji. Właśnie wzajemne uzupełnianie się różnych, pozornie niewiele znaczących elementów jest często jedynym spo-

sobem, aby uściślić chronologię części tych niezwykle cennych źródeł, jakimi są rzymskie inskrypcje sakralne.

Bibliografia

- Alföldy 1989 – G. Alföldy, *Die Krise des Imperium Romanum und die Religion Roms*, [w:] *Religion und Gesellschaft in der Römischen Keiserzeit*, Köln–Wien, 53–102.
- Bertacchi 1990 – L. Bertacchi, *La Venetia orientale*, [w:] *La „Venetia“ nell’area padano-danubiana. Le vie die comunicazione*, Padova, 645–648.
- Calabi Limentani 1991 – I. Calabi Limentani, *Epigrafia latina*, Milano.
- Calderini 1930 – A. Calderini, *Aquileia romana. Ricerche di storia e epigrafia*, Milano.
- Fontana 1997 – F. Fontana, *I culti di Aquileia repubblicana. Aspetti della politica religiosa in Gallia tra il III e il II sec. a.C.*, Roma.
- Kolendo, Żelazowski 2003 – J. Kolendo, J. Żelazowski, *Teksty i pomniki. Zarys epigrafiki łacińskiej okresu Cesarstwa Rzymskiego*, Warszawa.
- Mora 1990 – F. Mora, *Prosopografia isiaca*, EPRO 113, 1–2, Feiden.
- Ørsted 1985 – P. Ørsted, *Roman Imperial Economy and Romanization*, Copenhagen.
- Pascal 1964 – C.B. Pascal, *The Cults of Cisalpine Gaul*, Bruxelles-Berchem.
- Raepsaet-Charlier 1975 – M.T. Raepsaet-Charlier, *Diis Deabusque sacrum. Formulaire Voit et donation dans les Trois Gaules et les deux Germanies*, Paris.
- Wojciechowski 1999 – P. Wojciechowski, *Rekonstrukcja fragmentu tzw. Elogium Gajusz Semproniusza Tuditanusa*, AUNC, *Historia* 31, 1999, 61–71.
- Wojciechowski 2000 – P. Wojciechowski, *Beleno Augusto sacrum. Celtyckie i weneckie bóstwa w rzymskiej Akwilei*, Toruń.
- Wojciechowski 2004 – P. Wojciechowski, *Źródła epigraficzne w badaniach nad życiem religijnym rzymskich miast*, [w:] *Miasto w starożytności*, red. L. Mrozewicz, K. Balbuza, Poznań.
- Zajac 1984 – J. Zajac, *Status administracyjny antycznego miasta (II w. p.n.e.–III w. n.e.)*, Balcanica Posnaniensia, Poznań.
- Ziółkowski 1992 – M. Ziółkowski, *„Cud deszczu” w 172 r. i chrześcijaństwo*, AUNC, *Historia* 27, 1992, 89–95.

Dating of Roman sacral inscriptions: Internal criteria (Summary)

Epigraphy has developed many methods aimed at establishing a more or less precise foundation date of a given inscription. The present article concentrates on the so-called internal criteria of dating connected with the content of engravings. Basing on the collection of sacral inscriptions from ancient Aquileia, I intend to indicate which elements of engravings are significant in directly or indirectly establishing a foundation date (or period) of an inscription.

The example of Aquileia suggests that while researching the chronology of religious life in chosen Roman cities one may expect that the share of inscriptions dated in an unqualified way will not exceed several percent within a collection of epigraphic material from a given cult centre. In such a case, it is necessary to use inscriptions dated indirectly, basing on clues that can be found in the content and the form of engravings.

The least precise dating method is concerned with external criteria, such as the type of material used in inscriptions, their decoration and paleographic features. A more precise date indication can be established by analysing inscriptions with reference to particular elements that constitute their content as well as manner of expression (orthography, style, abbreviations, formulas).

A mention of a famous, historical person in an inscription is a valuable means of accuracy improvement in dating. Of course, there are cases of inscriptions made many years after the death of the person mentioned, which may result in incorrect dating; however, this fallacy concerns mainly commemorative inscriptions and to a lesser extent sacral ones. All *tituli sacri* from Aquileia that mention historical persons are contemporary to them.

The dating of these inscriptions was facilitated by their content as they contain terms connected with Roman army and administration. Extended names of army units or offices and officials of various ranks present in the engravings are often the only premise for establishing their *terminus post quem*. Nevertheless, it is worth remembering that the onomastic criterion should be deemed complementary to other dating premises. The complementarity of various apparently meaningless elements is often the only way to establish the chronology of such invaluable sources as Roman sacral inscriptions.